

«مراقبت مقتضی» ضابطه‌ای در قلب نظام بین‌الملل حقوق بشر

* سیدمحمد حسینی

** سعید رهایی

DOI: 10.22096/HR.2023.2009618.1606

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۹]

چکیده

مفهوم «مراقبت مقتضی» و همچنین گستره تعهداتی که این قاعده حقوق بین‌الملل دربرگیرنده آن است امروزه یکی از مباحث مؤثر و چالش‌برانگیز به شمار می‌آید. کارآمدی این قاعده در عرصه‌های مختلف حقوق بین‌الملل همچون حقوق بشر، حقوق بشر دوستانه، حقوق بین‌الملل اقتصادی، حقوق مسئولیت بین‌المللی، حقوق محیط‌زیست و دیگر زمینه‌های حقوق بین‌الملل سبب شده است نگاه‌های متعدد و تحقیقات فراوانی بر گرد این مفهوم صورت گیرد. مقاله حاضر پس از بررسی مفهوم مراقبت مقتضی اختصاصاً این ضابطه را در نظام بین‌الملل حقوق بشر مدنظر قرار داده و به این مسئله محوری پرداخته است که مراقبت مقتضی در مقایسه با تعهدات سه‌گانه دولت‌ها در قبال حقوق بشر (تعهد به رعایت، حمایت و ایفا) از چه جایگاه و کارکردی برخوردار است. چون مراقبت مقتضی را می‌توان عمل با نهایت دقت، اهتمام و توجه مداوم در انجام تعهدات عرفی و قراردادی دانست، هم‌افزایی این تعهد با سه‌گانه بشری، دربرگیرنده هر سه تعهد به رعایت، حمایت و ایفاست. تنها بخشی از تعهدات سلبی دولت ذیل تعهد به رعایت از هم‌افزایی با ضابطه مراقبت مقتضی استثنای شده است؛ بنابراین ضابطه مراقبت مقتضی در تار و پود تعهدات حقوق بشری دولت‌ها تنیده شده و تنها مسیری است که نظام بین‌الملل حقوق بشر با پیمودن آن می‌تواند به نظامی با حداکثر پاسخگویی و حقوق انسانی ارتقایافته تبدیل شود.

واژگان کلیدی: مراقبت مقتضی؛ نظام بین‌الملل حقوق بشر؛ تعهد به رعایت؛ تعهد به حمایت؛ تعهد به ایفا و جبران.

* دانش‌آموخته دکتری حقوق بین‌الملل عمومی، دپارتمان حقوق، دانشگاه مفید، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: mh_smh@yahoo.com

Email: srahae@gmail.com

** دانشیار، دپارتمان حقوق، دانشگاه مفید، قم، ایران.

۱. مقدمه

توجه به مفهوم جدیدی در حقوق بین‌الملل با عنوان «مراقبت مقتضی» و اقبال اخیر که در عرصه‌های مختلف حقوق بین‌الملل به آن شده است، پرده از اهمیت این معیار برداشته و نشان می‌دهد سیر تحول قواعد حقوقی بین‌المللی رفته‌رفته به سوی تقویت این قاعده تعهدآور سوق پیدا کرده است. دو گزارش انجمن حقوق بین‌الملل (ILA) در سال‌های ۲۰۱۴ و ۲۰۱۶ اختصاص به قاعده مراقبت مقتضی دارد. این دو گزارش مستقل، دلیلی استوار بر اهمیت جایگاه آن در حقوق بین‌الملل معاصر است. از دیگر توجهات ویژه اندیشمندان و نهادهای فعال در عرصه حقوق بین‌الملل می‌توان برنامه «به‌سوی رویه‌مندسازی حقوق بین‌الملل» (Towards a Proceduralization of International Law) مؤسسه مکس پلانک (Max Planck Institute) را نام برد که منجر به تدوین کتاب *مراقبت مقتضی در نظم حقوقی بین‌المللی* شده است.^۲ علاوه بر این، محققان بسیاری به اهمیت روزافزون قاعده مراقبت مقتضی در عرصه‌ها و شاخه‌های مختلف حقوق بین‌الملل اذعان داشته‌اند.^۳ این اهمیت تا جایی است که برخی، مراقبت مقتضی را به‌مثابه یکی از «اصول بنیادین حقوق بین‌الملل» (Basic Principles of International law) برشمرده‌اند.^۴

یکی از ساحات حقوق بین‌الملل که مراقبت مقتضی در آن نقش ویژه و غیرقابل اغمازی ایفا می‌کند حقوق بین‌الملل بشر است. با توجه به اهمیت انکارناپذیر حقوق بشر در دنیای امروزی و همچنین کارکرد حمایتی غیرقابل وصفی که ضابطه مراقبت مقتضی می‌تواند در این

1. ILA Study Group on Due Diligence in International Law; First Report, 7 March 2014 (Hereinafter: First Report);

and ILA Study Group on Due Diligence in International Law; Second Report, July 2016 (Hereinafter: Second Report).

2. *Due Diligence in the International Legal Order*, Edited by Heike Krieger, Anne Peters, and Leonhard Kreuzer (United Kingdom: Oxford University Press, 2020), VI.

3. Katja Samuel. "The Legal Character of Due Diligence: Standards, Obligations, or Both?," *Central Asian Yearbook of International Law* 1 (2018): 2. and Krieger and Kreuzer, *Due Diligence*, 1.

Jonathan Bonnitcha, Robert McCorquodale, "The Concept of 'Due Diligence' in the UN Guiding Principles on Business and Human Rights," *European Journal of International Law* 28, no. 3 (2017): 899.

Eric De Brabandere, "Host States' Due Diligence Obligations in International Investment law," *Syracuse Journal of International Law and Commerce* 42, no. 2 (2015): 320-360.

4. Robert Barnidge, "The Due Diligence Principle under International Law," *International Community Law Review* 8, (2006): 121.

«مراقبت مقتضی» ضابطه‌ای در قلب نظام بین‌الملل حقوق بشر / حسینی و رهایی ۵۵

زمینه، از حقوق انسانی در معرض نقض داشته باشد، اهمیت موضوع را به‌غایت واضح می‌نماید. تحقیق پیش رو بر آن است تا با تحلیل جایگاه ضابطه مراقبت مقتضی در نظام بین‌الملل حقوق بشر، مفهوم و کارکرد این ضابطه را در این زمینه روشن نماید و ضرورت اهتمام بدان را واضح گرداند.

در گام نخست مفهوم این ضابطه بیان گردیده و الفاظی که در حقوق بین‌الملل بیانگر آنند از نظر خواننده گذرانیده شده است. سپس ضابطه مراقبت مقتضی در قیاس با تعهدهای سه‌گانه موجود در حق‌های بشری قرار گرفته و جداگانه با هر یک در بوته بررسی نهاده شده است. از این رهگذر ارتباط این ضابطه با «تعهد به احترام»، «حمایت» و «ایفا» در حقوق بشر روشن خواهد شد. در نهایت با جمع‌بندی این بررسی‌های جداگانه می‌توان مدعی گردید که ضابطه مراقبت مقتضی در تار و پود تعهدات حقوق بشری دولت‌ها تنیده شده است و تنها مسیری است که نظام بین‌الملل حقوق بشر با پیمودن آن می‌تواند به نظامی با حداکثر پاسخگویی و حقوق انسانی ارتقایافته تبدیل شود.

۲. مفهوم مراقبت مقتضی

مراقبت مقتضی (Due diligence) برگرفته از واژه لاتین (Diligentia) بوده که به مفهوم دقت و تلاش، مراقبت و احتیاط (Circumspection) است.^۵ نقطه مقابل (Diligence)، سهل‌انگاری و اهمال (Negligence) است.^۶

هنگامی که در حقوق بین‌الملل از مراقبت مقتضی سخن به میان می‌آید مراد مفهوم زیر است:

«مراقبت مقتضی ضابطه‌ای است که دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی دولتی در جایگاه تابعان فعال حقوق بین‌الملل - را ملزم به اعمال «نهایت دقت» و «حداکثر مراقبت» در انجام تعهدات قراردادی و تعهدات عرفی خود می‌کند. چنین وظیفه‌ای (عمل با نهایت دقت Act with utmost care) گاهی فارغ از اینکه نتیجه آن چه باشد، تعهد به فعل است - به تعبیر دیگر، دولت هیچ تضمینی برای حصول نتیجه در رابطه با عملکرد محتاطانه خود ندارد - و در مواقعی نیز می‌تواند تعهد به حصول نتیجه مطلوب باشد. در صورت نخست، مراقبت مقتضی مجموعه‌ای از «تعهدات رفتاری» (Obligations of conduct) و در صورت اخیر «تعهد به

5. Krieger and Kreuzer. *Due Diligence*, 2; Alice Ollino, *Due Diligence Obligations in International Law* (United Kingdom: Cambridge University Press, 2022), 3.

6. Krieger and Kreuzer. *Due Diligence*, 2.

نتیجه» (Obligations of result) دانسته می‌شود.^۷

تعریف دیگری که از جهاتی دقت نظر بیشتری را در خود جای داده توسط جان راگی (John Ruggie) معمار «اصول راهنمای ملل متحد راجع به تجارت و حقوق بشر»^۸ ارائه گردیده است:^۹

«مراقبت مقتضی به میزانی از اهتمام، اقدام و توجه مداوم اطلاق می‌شود که به نحو شایسته انتظار می‌رود «یک فرد معقول و محتاط (A reasonable and prudent person)» عادتاً در شرایط خاصی از خود بروز دهد. میزان و کیفیت این عملکرد و اهتمام با هیچ ابزار مطلق و از پیش تعیین شده‌ای قابل تعیین و ارزیابی نیست، بلکه شرایط و موقعیت هر پرونده تعیین کننده میزان این اهتمام، توجه یا عملکرد است».^{۱۰}

اما کاربرد این واژه و مفهوم منظور شده از آن، نه تنها در زبان فارسی، بلکه در زبان انگلیسی نیز مورد اتفاق نظر نیست و عبارات مختلفی را در هر دو زبان می‌توان یافت که منظور از آن مراقبت مقتضی است. در ادامه برای روشن تر شدن تشتت استفاده از واژگان به تفکیک زبان فارسی و انگلیسی عباراتی که به Due Diligence اشاره دارند تا حدودی جمع‌آوری شده است:

واژگانی که در زبان فارسی و عربی برای این مفهوم به کار گرفته شده است:		
۱	مراقبت مقتضی	- سید جمال سیفی، حقوق مسئولیت بین‌المللی، گفتارهایی در مسئولیت بین‌المللی دولت (تهران: شهر دانش، ۱۴۰۱)، ۲۶۴. - حامد ملکی پور، پوریا عسکری، و فریده شایگان، «تحلیل

7. Joanna Kulesza, "Human Rights Due Diligence," *William and Mary Bill of Rights Journal* 30 (2021-2022): 265.

8. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations 'Protect, Respect and Remedy' Framework, Human Rights Council (A/HRC/17/31), 2011 ([Hereinafter](#): Guiding Principles).

۹. همین تعریف از مراقبت مقتضی در گزارش دوم انجمن حقوق بین‌الملل دو بار تکرار شده است: Second Report, 9 and 29.

علاوه بر این، تعریف در تحقیقات فارسی نیز بازگردان شده: مهدی حدادی و بهرام مرادیان، «مفهوم مراقبت بایسته در حقوق بین‌الملل و مقررات گروه ویژه اقدام مالی»، مجله حقوقی بین‌المللی ۶۱ (پاییز و زمستان ۱۳۹۸): ۱۸۳.

10. The Corporate Responsibility to Respect Human Rights: An Interpretive Guide, United Nations, Office of the High Commissioner for Human Rights, 6.

<p>مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها در پرتو مفهوم مراقبت مقتضی مبتنی بر حقوق بشر»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی ۵۲، شماره ۱ (فروردین ۱۴۰۱): ۱۸۵-۲۰۶.</p> <p>- زینب پورخاقان، رزا یعقوب‌پور، و حمیدرضا حیدرپور، «مفهوم، جایگاه و کارکرد اصل مراقبت مقتضی در حقوق بین‌الملل کیفری با تمرکز بر تعهد دولت‌ها به همکاری با دیوان کیفری بین‌المللی»، فصلنامه تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری ۳۸ (زمستان ۱۳۹۷): ۱۶۳-۱۹۰.</p> <p>- علی مشهدی، عطیه شاه‌حسینی، «پیشگیری از خسارات زیست‌محیطی در پرتو طرح ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل مبنی بر پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی ۴۶، شماره ۲ (تیر ۱۳۹۵): ۲۷۳-۲۹۵. (از هر دو واژه مراقبت لازم و مراقبت مقتضی استفاده شده است)</p>	
<p>- محمدحسین رضانی قوام‌آبادی، «بررسی تطبیقی اجرای اصل احتیاط زیست‌محیطی در پرتو آرا و تصمیمات مراجع بین‌المللی»، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی ۱۵، شماره ۴۰ (مهر ۱۳۹۲): ۱۴۱-۱۶۴.</p> <p>- عباس کدخدایی، و اسما سالاری، «احتیاط در حقوق بین‌الملل: اصل عرفی یا اصل کلی حقوق»، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی ۲۰، شماره ۵۹ (تیر ۱۳۹۷): ۳۳-۶۳.</p> <p>- حامد خویباری، «بررسی احتیاط در معنای فقهی به‌مثابه اصل زیست‌محیطی احتیاط»، فصلنامه پژوهش‌های حقوق تطبیقی عدل و انصاف ۱، شماره ۳ (زمستان ۱۳۹۷): ۲۴-۴۱.</p> <p>*در این منابع اصل احتیاط معادل Precautionary Principle در نظر گرفته شده است.</p>	<p>۲ اصل احتیاط</p>
<p>- لویی بی سون و دیگران، حقوق بین‌الملل دریاها، ترجمه دکتر محمد حبیبی مُجنده (تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۰)، ۲۳-۲۴.</p> <p>- سید باقر میرعباسی، و ابوطالب امیرشعبانی، «سازوکارهای حل اختلافات مربوط به منطقه انحصاری-اقتصادی و چالش‌های آن»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی ۴۸، شماره ۴ (زمستان ۱۳۹۷): ۸۵۲.</p>	<p>۳ توجه مقتضی</p>

		*در هر دو منبع اشاره شده، توجه مقتضی ترجمه (Due Regard) است.
۴	مراقبت بایسته	- پرویز فرشاسعید، و محمود جلالی، «مسئولیت بین المللی دولت‌ها در قبال حملات سایبری عوامل غیردولتی»، حقوق فناوری‌های نوین ۳ (مهر ۱۴۰۱): ۱۷۳-۱۸۴. - حدادی، مرادیان، «مفهوم مراقبت بایسته در حقوق بین الملل و مقررات گروه ویژه اقدام مالی»، ۱۶۵-۲۰۲.
۵	مراقبت لازم	- علی مشهدی، و عطیه شاه‌حسینی. «پیشگیری از خسارات زیست‌محیطی در پرتو طرح ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین الملل مبنی بر پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی ۴۶، شماره ۲ (تیر ۱۳۹۵): ۲۷۳-۲۹۵. (از هر دو واژه مراقبت لازم و مراقبت مقتضی استفاده شده است)
۶	العناية الواجبة	- صحيفة الوقائع رقم ۳۳: أسئلة يتكرر طرحها بشأن الحقوق الاقتصادية والاجتماعية والثقافية. ۲۰۰۸.

واژگانی که در متون انگلیسی اشاره به این مفهوم دارد:

1	Due Diligence	- United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982. Art 12, Para 3 (i). - Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence, Istanbul, 11.V.2011. Art: 5.
2	Due Regard	- The Convention on the high Seas, Adopted in Geneva, Switzerland on 29 April 1958. Art: 26. - United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982. Repeated more than 20 times.
3	Due respect	- Vienna Convention on Consular Relations 1963. Art: 40. - Vienna Convention on Diplomatic Relations 1961. Art: 29.
4	Reasonable	- The Convention on the high Seas, Adopted in Geneva, Switzerland on 29 April 1958. Art: 2.

	Regard	
5	All/Appropriate measures	- Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes, 17 March 1992, 1936 UNTS 269, art. 2 (1).
6	All appropriate and effective measures	- Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context, 25 February 1991, 1989 UNTS 309, art: 2 (1).
7	Precautionary measures/ Precautionary Approach or Principle	- The Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer, Vienna, 22 March 1985: preamble. - Rio Declaration, Report of the United Nations Conference on Environment and Development, 12 August 1992. A/CONF.151/26 (Vol. I): Principle: 15.

پس از وضوح اجمالی مفهوم و بیان عباراتی که در حقوق بین‌الملل به مراقبت مقتضی اشعار دارند، این ضابطه مهم و بنیادین در حقوق بشر به صورت خاص مورد بررسی قرار گرفته و از این رهگذر جایگاه و کارکرد آن تبیین گردیده است.

۳. مراقبت مقتضی و تعهدات دولت در قبال حقوق بشر

حقوق بشر یکی از زمینه‌های برجسته است که می‌توان تعهدات مراقبت مقتضی را در آن به صورت ویژه رصد نمود. این حوزه تنها زمینه‌ای از حقوق بین‌الملل است که توجه در آن معطوف به حقوق داخلی و تعامل دولت-حاکمیت با شهروندان خود است. در حالی که در اغلب ساحات حقوق بین‌الملل، توجه منحصرأ به عملکرد دولت در عرصه بین‌الملل و تأثیر فرامزری آن باز می‌گردد.^{۱۱} تعهدات دولت‌ها در زمینه حقوق بشر در سه دسته کلی تعهد به احترام، حمایت و تعهد به ایفا-تحقق-انجام (Obligations to Respect, Protect and Fulfill) قابل تقسیم‌بندی است. به تعبیری دیگر، دولت‌ها در قبال هر یک از حق‌های بشری دارای سه تعهدند. گفتنی است این تعهدات سه‌گانه، نخستین بار توسط «هنری شاو» در دهه ۱۹۸۰ طرح گردید^{۱۲} و پس از آن توسط کمیته حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی سازمان

11. First report, 14.

۱۲. سید قاسم زمانی و نسیم رحمان نسب امیری، «تعهد دولت به حمایت از حقوق بشر: ضرورت طرح مسئولیت کیفری

ملل متحد و اختصاصاً راجع به حق بر غذا ترویج یافت.^{۱۳}

اساس این تقسیم‌بندی را می‌توان به نگرش نسلی به حقوق بشر بازگرداند.^{۱۴} نسل اول حقوق بشر بیشتر ناظر به تعهدات سلبی و تعهد دولت به احترام به حقوق بشر است. نسل دوم حقوق بشر نیز که دولت را به اقدام و می‌دارد شامل تعهدات ایجابی و تعهد به حمایت و تحقق حقوق بشر را ناشی شده است.^{۱۵} مشهور است که منشور حقوق مدنی سیاسی^{۱۶} نسل نخست و منشور حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^{۱۷} نسل دوم را نمایندگی می‌کند.^{۱۸} امروزه سخن از هر حق بشری که به میان آید مسلماً وظیفه دولت‌ها در هر سه این زمینه‌ها مورد بررسی و دقت نظر قرار خواهد گرفت. از این‌رو، تحلیل جایگاه مراقبت مقتضی در ارتباط با این تعهدات سه‌گانه نیز راه‌گشا به نظر می‌رسد؛ بنابراین مقاله حاضر ارتباط مفهوم و کارکرد مراقبت مقتضی را در سه بخش جداگانه با این تعهدات مورد بررسی قرار داده است. همین بررسی سه‌گانه به تبع جایگاه ضابطه مراقبت مقتضی در نظام بین‌الملل حقوق بشر را روشن نموده است.

۳-۱. مراقبت مقتضی و تعهد به رعایت حقوق بشر (Obligations to Respect)

در بدو امر این‌گونه به نظر می‌رسد که «تعهد به رعایت (احترام) حقوق بشر» صرفاً یک تعهد

شرکت‌ها در قبال نقض حقوق بشر در نظام‌های حقوق داخلی»، مجله پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی ۹، شماره ۱۷ (شهریور ۱۴۰۰): ۱۵. <https://doi.org/10.22034/JCLC.2021.133145> در کنار نام «هنری شلاو» باید «اسبیورن آید» (Asbjorn Eide) را هم در جایگاه پایه‌گذار این تقسیم‌بندی نام برد:

Olivier De Schutter, *International Human Rights Law: Case, Materials, Commentary* (UK: Cambridge University Press, 2010), 242.

13. The Right to Adequate Food, Fact Sheet No. 34, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, P: 17. And Committee on Economic, Social and Cultural Rights, Report on the thirty-fourth and thirty-fifth Sessions (25 April-13 May 2005, 7-25 November 2005). E/C.12/2005/5. and CESCR General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Art. 11), Adopted at the Twentieth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 12 May 1999. E/C.12/1999/5. Para: 15.

۱۴. برخی از محققین اساس این تقسیم‌بندی را صحیح نمی‌دانند:

David Jason Karp, *Responsibility for Human Rights Transnational Corporations in Imperfect States* (UK: Cambridge University Press, 2014) 64.

۱۵. کریستیان تاموشات، حقوق بشر، ترجمه و نگارش: دکتر حسین شریفی طراز کوهی (تهران: نشر میزان، ۱۳۸۶)، ۱۰۳.

16. International Covenant on Civil and Political Rights, 16 December 1966.

17. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 16 December 1966.

۱۸. سید محمد قاری سید فاطمی، حقوق بشر در جهان معاصر دفتر یکم، چاپ دوم (تهران: شهر دانش، ۱۳۸۸)، ۴۹.

سلبی است. به این معنا که دولت برای انجام وظیفه خود در این باره کافی است از مداخله در استیفای حق خودداری و بدان تعرض نکند. برای مثال، در ارتباط با بهره‌مندی از حق حیات، عدم تعرض به حیات دیگران وظیفه سلبی و تنها ترک فعلی است که دولت بر دوش دارد. ماهیت این حقوق - در صورتی که وجهه سلبی داشته باشند - روشن و انجام‌وظیفه ذیل این تعهد فوری بوده، صرف وجود قانون یا قاعده الزام‌آور در این باره، دولت را مکلف به التزام در قبال آن خواهد نمود.^{۱۹} برخی از حقوق موجود در میثاق مدنی و سیاسی را می‌توان از سنخ همین تعهدات سلبی برشمرد.^{۲۰} در مقابل برخی دیگر از حقوق مندرج در میثاق مذکور نیازمند اقدامات ایجابی دولت و تضمین احترام به این حقوق است و از همین رو می‌توان مراقبت مقتضی را در میان حقوق مدنی و سیاسی نیز تا حدودی حائز اهمیت دانست. از سوی دیگر، توسعه بهره‌گیری از مراقبت مقتضی به ساحت حقوق مدنی و سیاسی نیز تسری یافته که در ادامه به نحو اجمال بدان اشاره رفته است.

بند نخست ماده دوم میثاق حقوق مدنی و سیاسی سخن از رعایت (Respect) حقوق فردی در وهله نخست به منزله مسئولیتی بر عهده دول عضو و تضمین (Ensure) این رعایت در گام بعدی سخن به میان آورده است. بند سوم همین ماده نیز اختصاصاً تضمین حقوق مندرج در میثاق را متکی به اتخاذ اقداماتی از جانب دول عضو دانسته است. بی‌تردید چنین رویکردی، حقوق مندرج در میثاق مدنی و سیاسی را از ترک فعل صرف خارج ساخته و مجرای تعهدات مراقبت مقتضی را فراهم آورده است.

تفسیر عام شماره ۳۱ کمیته حقوق بشر در همین راستا بیان داشته است: در صورتی که دولت عضو در راستای تضمین حقوق مندرج در میثاق اقدامات لازم را اتخاذ ننموده باشد یا تعهدات خود ذیل مراقبت مقتضی را به انجام نرسانیده باشد، ممکن است ناقض حقوق مندرج در میثاق تلقی گردد.^{۲۱} در نتیجه کمیته حقوق بشر تصریح دارد که ماده ۲ میثاق (تضمین حقوق) شامل اقدامات متناسب (Appropriate measures) و رعایت ضابطه

۱۹. محسن اسماعیلی و حسین امینی‌پژوه. «تحلیل ماهیت و نظام حقوقی حاکم بر تعهدات دولت در میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه دانش حقوق عمومی، ۵، شماره ۱۴ (مرداد ۱۳۹۵): ۷۳.

۲۰. مریم نوروزی، «تعهدات سلبی دولت‌ها برای حمایت از حقوق بنیادین بشر»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۶۰، شماره ۵۱۵ (تیر ۱۳۸۲): ۲۶۵-۲۸۸.

21. General Comment No. 31 [80] The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant Adopted on 29 March 2004 (2187th meeting). CCPR/C/21/Rev.1/Add. 13. Para: 8.

مراقبت مقتضی است. قصور در هر یک به مثابه نقض حقوق مندرج در میثاق خواهد بود.

علاوه بر ماده دوم میثاق و شمول کلی آن که دربرگیرنده ضابطه مراقبت مقتضی است، با بررسی برخی از حقوق دیگر به طور خاص نیز به همین نتیجه مشابه دست می‌یابیم که تعهد به رعایت حقوق بشر در صورتی که شامل تضمین رعایت هم باشد - که هست - در بردارنده تعهدات مراقبت مقتضی نیز خواهد بود. در تأیید همین ادعا باید به حق بر حیات که مفاد ماده شش میثاق است استناد جست:

کمیته حقوق بشر^{۲۲} تاکنون سه تفسیر عام ناظر به ماده ۶ میثاق (حق بر حیات) صادر کرده است.^{۲۳} تفسیر عام شماره ۶، شماره ۱۴ و در نهایت در سال ۲۰۱۹، شماره ۳۶. تفسیر عام شماره ۶ (۱۹۸۲) به صورت ضمنی دول عضو را متعهد به رعایت ضابطه مراقبت مقتضی در راستای تضمین حق حیات می‌داند؛ اتخاذ اقدامات مؤثر در راستای مقابله با ناپدیدسازی که از عوامل تهدیدکننده حیات انسانی بوده و معمولاً به سلب حیات قربانی می‌انجامد، از جمله تعهدات ایجابی دول عضو برشمرده شده است.^{۲۴} تفسیر عام شماره ۱۴ نیز در راستای مقابله با سلاح‌های هسته‌ای که تهدیدی جدی برای حق حیات بشریت به شمار می‌روند از دولت‌های عضو و حتی غیرعضو میثاق، درخواست اتخاذ اقدامات فوری (Urgent steps) در این باره دارد.^{۲۵}

چنین مواردی به وضوح نشان می‌دهد حقوق مندرج در میثاق مدنی و سیاسی همه از سنخ ترک فعل نیست و اقدامات ایجابی دول عضو نیز بخشی از تعهد آنها را تشکیل می‌دهد. همچنین باید اذعان داشت که همه این اقدامات مثبتی که تعهدات دولت در راستای تضمین حقوق مذکور در میثاق را به دنبال دارد ذیل ضابطه مراقبت مقتضی قابل بررسی و اندراج است.

علاوه بر موارد ذکر شده که اشاره ضمنی به ضابطه مراقبت مقتضی در حقوق مدنی و سیاسی به حساب می‌آید، کمیته حقوق بشر در آخرین تفسیر عام خود ناظر بر ماده ۶ گام

22. Human Rights Committee.

23. General Comment No. 6: Article 6 (Right to Life) Adopted at the Sixteenth Session of the Human Rights Committee, on 30 April 1982. General Comment No. 14: Article 6 (Right to Life) Adopted at the Twenty-third Session of the Human Rights Committee, on 9 November 1984. General comment No. 36: Article 6 (right to life) Human Rights Committee, 3 September 2019: CCPR/C/GC/36.

24. General Comment No. 6: *above*, Para 4.

25. General Comment No. 14: *Above*, Para: 7.

«مراقبت مقتضی» ضابطه‌ای در قلب نظام بین‌الملل حقوق بشر / حسینی و رهایی ۶۳

نهایی را برداشته و دو مرتبه به واژه مراقبت مقتضی (Due diligence) تصریح دارد.^{۲۶}

فارغ از توجه به اهتمام اخیر که نهادهای حقوق بشری و اختصاصاً کمیته حقوق بشر راجع به ضابطه مراقبت مقتضی از خود نشان داده و این مهم از تصریح به لفظ مراقبت مقتضی در تفسیر عام مورد بحث و همچنین تفسیر عام شماره ۳۱ قابل برداشت است؛ باید تعهد دولت مبنی بر احترام به حقوق بشر (در این مورد به‌طور ویژه حق بر حیات) را متشکل از دو تعهد به احترام و حمایت دانست. آنچنان که تفسیر عام شماره ۳۶ تصریح دارد:

«دولت‌های عضو میثاق مکلف به رعایت حق بر حیات هستند. این تکلیف شامل:

- خودداری از ارتکاب اعمالی که منجر به سلب خودسرانه حیات می‌شود.
- تضمین حق حیات و اعمال مراقبت مقتضی در راستای حمایت از حق حیات افراد تحت قلمرو، در قبال تهدید اشخاص یا نهادهایی که عمل آن‌ها در بدو امر قابل انتساب به دولت نیست».^{۲۷}

نکته شایان توجه دیگری که در بند ۷ سند مزبور مورد اشاره قرار گرفته است نیز تأکیدی ویژه بر اهمیت تعهدات مراقبت مقتضی به شمار می‌رود. بند ۷ بیان می‌دارد که حتی در صورتی که اعمال اشخاص یا نهادهای ثالث، منجر به سلب عملی حیات افراد نگردد نیز دولت ممکن است ناقض تعهدی که در قبال تضمین حق بر حیات به دوش دارد شناخته شود. به تعبیر گویاتر، در صورتی که دولت عضو در راستای تضمین حق حیات افراد تعهدات مراقبت مقتضی را عملی ننموده باشد، ناقض حق بر حیات شناخته خواهد شد حتی اگر اقدام تهدیدکننده افراد ثالث به نتیجه هم نرسیده باشد.^{۲۸} این مهم نیز حاکی از اهمیت تعهدات مراقبت مقتضی بوده و همچنین تعهد و پاسخگویی حداکثری دولت‌ها در قبال چنین تعهداتی است.

آنچه بیان گردید ثابت می‌کند تعهد به رعایت حقوق بشر، تعهدی صرفاً مبتنی بر ترک فعل نیست که نتوان آن را مرتبط با ضابطه مراقبت مقتضی دانست.^{۲۹} یک بخش از تعهد رعایت

26. General comment No. 36: *Above*, Para 7 and 21.

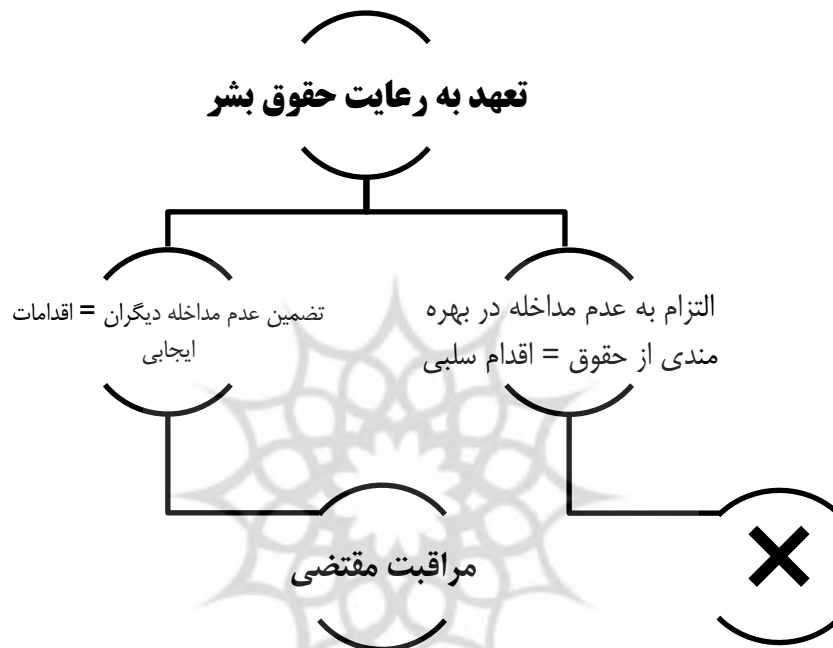
27. States parties must also ensure the right to life and exercise due diligence to protect the lives of individuals against deprivations caused by persons or entities whose conduct is not attributable to the State. General comment No. 36, *Supra note 24*, Para 7.

28. States parties may be in violation of article 6 even if such threats and situations do not result in loss of life. General comment No. 36, *Supra note 24*, Para 7.

۲۹. به نظر می‌رسد گزارش نخست انجمن حقوق بین‌الملل به نحوی بر این مفهوم نادرست که تعهد به رعایت تنها در بردارنده تعهدات سلبی است صحت نداشته است:

(The obligation to respect pertains to States' negative obligations: State actors must refrain from

حقوق بشر که به شهادت ماده ۲ میثاق حقوق مدنی و سیاسی مربوط به تضمین حقوق مندرج در منشور است ارتباطی ناگسستنی با اقدامات ایجابی و اختصاصاً ضابطهٔ مراقبت مقتضی دارد که توضیح و شواهد آن به روشنی بیان گردید.^{۳۰} خلاصهٔ آنچه در ارتباط با تعهد به رعایت حقوق بشر بیان شد در شکل ۱ ترسیم شده است.

شکل ۱: تعهد رعایت حقوق بشر و احترام به حقوق بشر که به دو سنخ از تعهدات سلبی و ایجابی تقسیم می شود.

گرچه بعید نیست اینگونه ادعا شود که دولت‌ها در مورد تعهدات خود به عدم سلب خودسرانه حیات افراد تحت صلاحیت باید مراقبت مقتضی را به نحوی معمول دارند که اطمینان حاصل شود هیچ‌یک از نهادهای تحت حاکمیت ایشان با تمسک به قوانین یا مناصب و صلاحیت‌های خود اقدام به سلب حیات شهروندان نکنند. برای مثال در تصویب قوانین کیفری و جرم‌نگاری یا جزاگرایی یا اعمال دادرسی منصفانه، نظارت و دقت مقتضی را معمول

infringing human rights. Responsibility does not pivot on due diligence.) First report, 15.

30. ...A failure to ensure Covenant rights as required by article 2 would give rise to violations by States Parties of those rights, as a result of States Parties' permitting or failing to take appropriate measures or to exercise due diligence to prevent, punish, investigate or redress the harm caused by such acts by private persons or entities. General Comment No. 31, *Supra* note 22, Para: 8.

«مراقبت مقتضی» ضابطه‌ای در قلب نظام بین‌الملل حقوق بشر / حسینی و رهایی ۶۵

دارند. چه‌بسا بتوان مراقبت مقتضی نسبت به نهادهای دولتی تحت صلاحیت حاکمیت ملی و نیز اعمال اشخاص ثالث را از روایت پیامبر اکرم (ص): «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كَلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ وَ الْأَمِيرُ الَّذِي عَلَى النَّاسِ رَاعٍ وَ هُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ»^{۳۱} قابل برداشت دانست. خلاصه آنکه صلاحیت و اقتدار، مسئولیت‌آفرین است آن هم در حد اطمینان به رعایت حقوق افراد تحت صلاحیت فرد یا نهاد مربوط. در حقیقت مسئولیت و تعهد به امری مقتضی برائت‌یقینی است.

۲-۳. مراقبت مقتضی و تعهد به حمایت از حقوق بشر (Obligation to protect)^{۳۲}

یکی دیگر از تعهدات دولت‌ها در قبال حقوق بشر «تعهد به حمایت» است. این تعهد از نظر مفهوم و کارکرد ارتباط عمیقی با تضمین حقوق بشر - که بخشی از تعهد رعایت حقوق بشر به شمار می‌رود - دارد. «تعهد به حمایت» دولت‌ها را مکلف به انجام اقداماتی در راستای حمایت و حفاظت از حقوق بشر نموده است.^{۳۳} به این معنا که دولت‌ها باید حقوق بشر را در قبال هر تهدیدی حمایت و حفاظت کنند. عموماً تکلیف دولت‌ها در این تعهد حفظ و حمایت از حقوق بشر در مقابل بازیگران غیر دولتی (Non-State Actors) است. اتخاذ اقداماتی متناسب در راستای حمایت و حفاظت از حقوق بشر از آسیبی که اشخاص ثالث به چنین حقوقی وارد می‌آورند.^{۳۴}

با یک بیان رساتر می‌توان دو تعهد پیش‌گفته در زمینه حقوق بشر را این‌چنین بازگو کرد: شرط لازم رسیدن افراد به حقوق انسانی تا بدین‌جا دو مورد است: الف) حاکمیت (دولت) در بهره‌مندی دیگران از حقوقشان مداخله‌ای نداشته باشد. ب) به اشخاص ثالث نیز اجازه چنین مداخله‌ای را ندهد. توضیح مورد اول در مسئولیت رعایت گذشت و اما در مورد دوم که دولت مکلف به حمایت حقوق افراد در قبال مداخله ثالث است، باید عنوان نمود که چنین حمایتی نیازمند اقدامات ایجابی و مثبت دولت خواهد بود؛ یعنی تنها در صورتی دولت‌ها می‌توانند از مداخله ثالث در بهره‌مندی از حقوق عامه جلوگیری کنند که بسترسازی‌های لازم برای این حمایت ایجاد شده باشد یا اگر نقضی صورت گرفت رسیدگی به آن، تعقیب و سزادهی مرتکبین و جبران خسارت به نحو شایسته صورت گیرد. چنین تعهدات ایجابی تنها در صورتی بار مسئولیت را از دوش دولت برخواهد داشت که با رعایت ضابطه مراقبت مقتضی صورت گرفته باشد.^{۳۵}

۳۱. حسن بن محمد دیلمی، *ارشاد القلوب الی الصواب*، چاپ اول (قم: دارالاسوه للطباعة و النشر، ۱۴۱۲ق): ۱۸۴.

32. It must not be confused with Responsibility to protect (or R2P Doctrine).

۳۳. هیبت‌الله نژندی منش، *درآمدی بر حقوق بین‌المللی بشر* (تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۵)، ۳۹.

34. Björnstjern Baade, "Due Diligence and the Duty to Protect Human Rights," In *Due Diligence in the International Legal Order*, ed. Heike Krieger (UK: Oxford University Press, 2020): 92-108.

35. Ollino, *Due Diligence*, 117.

مسئولیت دولت به حمایت بیشترین ارتباط را با ضابطهٔ مراقبت مقتضی خواهد داشت و علاوه بر این دامنهٔ تعهدات نیز به غایت نامعین و مبهم خواهد بود. دلیل پیچیدگی مسئولیت حمایت و تعهدات ضابطهٔ مراقبت مقتضی از یک جهت این است که دولت مسئولیت اعمالی را عهده‌دار خواهد بود که مستقیماً قابل انتساب به او نیست.^{۳۶} تنها به این دلیل بار این مسئولیت بر دوش دولت آمده که در این باره تعهدات ضابطهٔ مراقبت مقتضی را به‌درستی انجام نداده است. برای مثال، یک شرکت تجاری غیردولتی حقوق انسانی کارگران خود را نقض نموده است در این زمینه دولت مسئولیت داشته است با ایفای تعهدات خود ذیل ضابطهٔ مراقبت مقتضی در راستای حمایت از حقوق بشر گام‌های مقتضی را برداشته باشد و پس از نقض حقوق نیز اقدامات معقول و متعارف را برای جبران خسارت صورت دهد. عدم انجام این اقدامات احتیاطی پیش از نقض حقوق و عدم رسیدگی و جبران مؤثر پس از نقض، دولت را مسئول و مقصر در این رخداد خواهد نمود.

۱-۲-۳. تعهد به حمایت و بازیگران غیر دولتی

همانطور که بیان شد تنها در صورتی اعمال بازیگران غیردولتی قابلیت انتساب به دولت را پیدا خواهد نمود که تعهدات مراقبت مقتضی در جهت حمایت از حقوق بشر صورت نگرفته باشد. نکته شایان توجه دیگر این است که در صورت عدم التزام به تعهدات مراقبت مقتضی، دولت مسئول نقض صورت گرفته نیست، بلکه مسئولیت قصور در انجام تعهدات مراقبت مقتضی را عهده‌دار است. به تعبیر دیگر تعهد نسبت به نقض صورت گرفته توسط بازیگران غیردولتی یک مسئولیت است و قصور در حمایت از حقوق بشر یک مسئولیت دیگر که دولت مزبور، فقط مسئولیت مورد اخیر را در صورت عدم التزام به تعهدات مراقبت مقتضی عهده‌دار خواهد بود.^{۳۷}

اما برای اینکه دقیقاً ارتباط تعهد به حمایت و ضابطهٔ مراقبت مقتضی روشن شود باید ابتدا مفاد تعهد به حمایت روشن شود البته با در نظر داشتن این نکته که یک معیار مشخص برای تعیین محدودهٔ این تعهد وجود ندارد و شرایط هر موقعیت و کشور درگیر با چنین تعهدی گستره آن را مشخص خواهد نمود^{۳۸} دقیقاً همان شرایطی که در مراقبت مقتضی حاکم است.

36. Alabama claims of the United States of America against Great Britain, Award rendered on 14 September 1872 by the tribunal of arbitration established by Article I of the Treaty of Washington of 8 May 1871. And Baade, "Due Diligence and the Duty to Protect Human Rights," 92.

37. The State will never be responsible for the violation itself, but rather for its failure to act, the separate delict. First report, 16. and Guiding Principles, 3.

38. The scope of the obligation to protect will vary according to the circumstances. Gabrielle

تعهد به حمایت از حقوق بشر دولت‌ها را مکلف به امور زیر می‌داند:

دولت‌ها در راستای تعهد به حمایت از حقوق بشر متعهد به اتخاذ اقدامات متناسب برای ممانعت از نقض حقوق بشر، تحقیق و تعقیب ناقضان، مجازات و جبران خسارات وارده به نحو مطلوب هستند. این اقدامات توسط دولت از طریق سیاست‌های مؤثر، قانونگذاری، مقررات و رسیدگی قضایی میسر خواهد بود.^{۳۹}

برای مثال، دولت‌ها در همین راستا متعهدند به رعایت امور ذیل هستند:

- در نظر گرفتن نهادی برای پیش‌گیری و ممانعت از نقض حقوق بشر مانند نیروی پلیس؛
 - داشتن یک مکانیزم و سازوکار نظام‌مند برای تحقیق، رسیدگی و تعقیب مجرمین در این باره؛
 - پیش‌بینی نهاد یا سازمانی برای تسهیل جبران خسارت قربانیان نقض حقوق بشر؛^{۴۰}
- با توجه به تعریف «مراقبت مقتضی» و مشخص شدن محدوده «تعهد به حمایت»، ارتباط این دو ضابطه را باید اینگونه تشریح نمود: ضوابط مراقبت مقتضی می‌گوید دولت‌ها در راستای ایفای تعهد به حمایت از حقوق بشر با حداکثر تلاش و احتیاط عمل نمایند. در نتیجه تعهد به حمایت باید با استاندارد حداکثر احتیاط، اهتمام و توجه مستمر صورت گیرد. به‌عنوان مثال نیروی پلیس علاوه بر اینکه به اصل انجام وظیفه حمایت از حقوق بشر مکلف است؛ با نظر به ضابطه مراقبت مقتضی باید این وظیفه را در نهایت دقت، اهتمام و توجه به انجام رساند. این ظرافت در تمایز میان مفهوم و کارکرد نشان می‌دهد که این دو ضابطه یکی نیست، بلکه در عمل ادغام شده است. مراقبت مقتضی روشن‌کننده کیفیتی است که تعهد به حمایت باید با دارا بودن این کیفیت عملیاتی شود.

۲-۳-۲. کارکرد تلفیق مراقبت مقتضی و تعهد به حمایت

بی‌تردید مهم‌ترین سندی که ناظر به تعهد حمایت در ارتباط با حقوق بشر صادر شده است و پیش‌تر نیز از آن ذکر به میان آمد «اصول راهنمای ملل متحد در مورد تجارت و حقوق بشر» است. دولت‌ها در همه زمینه‌هایی که اشخاص ثالث امکان تأثیرگذاری در بهره‌مندی از حقوق بشر را داشته باشند، تعهد به حمایت و حفاظت را عهده دارند. یکی از تأثیرگذارترین این بازیگران، شرکت‌های تجاری کوچک و بزرگ هستند. از این‌رو، توجه به حقوق بشر در ارتباط با تجارت، برجسته‌تر از دیگر زمینه‌ها بروز و ظهور داشته است.

Holly and Claire Methven O'Brien, *Human rights due diligence laws: Key considerations* (Denmark: Danish Institute for Human Rights, 2021), 399.

39. Guiding Principles, No. 1.

40. First report, 16.

در این رابطه اختصاصاً در سال ۲۰۱۱ «جان راگی» نماینده ویژه دبیر کل ملل متحد دست به ابداع و نگارش این اصول زده و این عرصه را چهارچوب و شاکله مشخصی داده است. ضابطه مراقبت مقتضی در قلب اصول مزبور نهادینه شده است. این سند نه تنها دولت‌ها را در این رابطه متعهد به اجرای این ضابطه می‌داند، بلکه شرکت‌های تجاری را نیز مکلف به انجام تعهدات حقوق بشری خود ذیل معیار مراقبت مقتضی مکلف نموده است.^{۴۱} اهمیت تأکید شده در این سند زمانی برای جامعه جهانی روشن‌تر شد که یک حادثه به وقوع می‌پیوندد:

۲۴ آوریل ۲۰۱۳ (۴ اردیبهشت ۱۳۹۲) فروریختن ساختمان رانا پلازا (Rana Plaza) در بنگلادش که متشکل از چند کارگاه تولید پوشاک است، بیش از هزار و صد نفر تلفات انسانی و بالغ بر دو هزار نفر مجروح و آسیب‌دیده بر جای می‌گذارد. فروریختن سازه‌ای نایمن که دقیقاً روز قبل از وقوع حادثه نیز هشدار می‌بندی بر وجود ترک‌هایی در ساختمان دریافت کرده و همان روز فوراً تعطیل می‌شود؛ ولی مدیران کارگاه با ادعای اینکه ساختمان از ایمنی لازم برخوردار است، کارگران را تهدید به عدم پرداخت یک ماه حقوق در صورت عدم حضور در روز حادثه می‌کنند.^{۴۲}

این فاجعه انسانی توجهات متعددی را به خود جلب نمود.^{۴۳} کمپین‌های مختلفی حول این اتفاق شکل گرفت.^{۴۴} تنها در صورتی که دولت بنگلادش در حمایت از حقوق انسانی کارگران، متعهد به رعایت ضابطه مراقبت مقتضی می‌بود، بی‌تردید این حادثه به وقوع نمی‌پیوست. همین اتفاق برای پی‌بردن به اهمیت این ضابطه بنیادین، دست‌کم در حمایت از حقوق بشر کافی به نظر می‌رسد.

41. Guiding Principles, 3, 6, 16, etc. and Anne Trebilcock, “The Rana Plaza disaster seven years on: Transnational experiments and perhaps a new treaty?,” *International Labour Review* 159, no. 4 (2020): 559.

42. Google, “Rana Plaza,” Accessed August 11, 2023. https://en.wikipedia.org/wiki/Rana_Plaza_collapse.

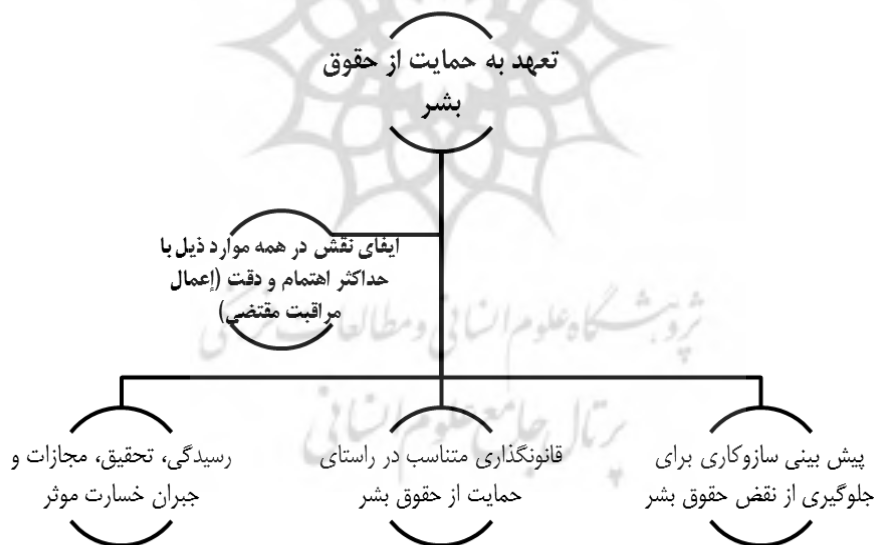
43. International Labour Organization. “Rana Plaza,” Accessed August 16, 2023. <https://www.ilo.org/infostories/en-GB/Stories/Country-Focus/rana-plaza#intro>. And “Human Rights,” Accessed August 11, 2023. <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/rana-plaza-building-collapse-april-2013/>. And Google, “Rana Plaza,” Accessed August 11, 2023. https://www.aljazeera.com/news/2017/8/29/rana-plaza-owner-jailed-for-three-years-over-corruption?traffic_source=KeepReading.

Trebilcock, “The Rana Plaza disaster seven years on: Transnational experiments and perhaps a new treaty?,” and Rashedur Chowdhury, “The Rana Plaza disaster and the complicit behavior of elite NGOs,” *Sage Journals* 24, (2017): 938-949. Doi: 10.1177/1350508417699023

44. “Human Rights,” Accessed August 11, 2023. <https://cleanclothes.org/campaigns/past>.

فرانسه اولین کشوری است که چه‌بسا متأثر از واقعه رانا پلازا، تعهدات مراقبت مقتضی در حمایت از حقوق بشر در ارتباط با تجارت را در قانون داخلی خود جای داده است. در سال ۲۰۱۷ چهارچوبی موسوم به «تعهد به مراقبت» (Loi de Vigilance)^{۴۵} در حقوق داخلی فرانسه گنجانیده می‌شود که شرکت‌های بزرگ را مکلف به انتشار گزارش سالانه (Vigilance Plan) در راستای اقدامات احتیاطی خود در حمایت از حقوق بشر می‌کند.^{۴۶} وقتی سخن از بازشناسی مراقبت مقتضی در حقوق داخلی به میان می‌آید طبیعتاً کشور فرانسه در این باره می‌تواند الگوی مناسبی تلقی گردد.

در پایان این بخش باید اذعان داشت که «تعهد به حمایت» تکلیفی در ارتباط با حقوق بشر است که پیوندی ناگسستنی با مراقبت مقتضی دارد. اگرچه به جرئت باید ادعا نمود که حتی در زبان انگلیسی نوشتاری نمی‌توان یافت که این ارتباط را به روشنی ترسیم کرده باشد. مراقبت مقتضی حداکثر اهمیتی است که عقلانیت (Reasonableness) حکم می‌کند و تعهد به حمایت از حقوق بشر باید با لحاظ آن انجام شود. چکیده آنچه در این بخش بیان شد در شکل ۲ ترسیم گردیده است.

شکل ۲: تعهد به حمایت در ارتباط با ضابطه مراقبت مقتضی در یک نگاه کلی

45. In English: Duty of vigilance law.

46. Gabrielle, O'Brien, *Human rights*, 5.

۳-۳. مراقبت مقتضی و تعهد به ایفا و جبران (Obligation to fulfill and remedy)

در حقیقت تحقق به ایفا و جبران بدین معناست که اگر در گذشته در رابطه با حقوق فرد یا گروهی از جامعه، تعهد به احترام و حمایت مراعات نشده و به هر علتی حقوقی از ایشان نقض گردیده است «تعهد به ایفا» بازیابی حقوق این افراد را تضمین کند. در نتیجه وقتی سخن از «تعهد به ایفا» (انجام) به میان می‌آید، بدین معناست که این تعهد در بستری از قصور سابق در زمینه تعهد به احترام یا حمایت شکل گرفته است. افرادی از حقوق انسانی‌شان منع شده‌اند و تعهد به ایفا دولت‌ها را ملزم به احقاق حق این گروه یا ارتقای دستیابی به حقوق بشر را فراهم می‌کند.^{۴۷}

در حقیقت، تعهد حمایت در برابر نقض حقوق بشر جدای از تعهد به ایفا نیست، از این رو دولت‌ها باید اقدامات مناسب و مقتضی را انجام دهند تا از طریق قضایی، اداری، قانونی یا سایر ابزارهای مناسب، اطمینان حاصل کنند که وقتی چنین سوءاستفاده‌هایی در قلمرو یا حوزه صلاحیت آنها رخ می‌دهد، افرادی که تحت تأثیر قرار می‌گیرند به جبران مؤثر دسترسی داشته باشند.^{۴۸}

با توجه به توضیح مختصر فوق مشخص می‌گردد که تعهد به ایفا به نحوی تعهد به نتیجه است؛^{۴۹} یعنی تحقق کامل حقوق افرادی که در گذشته با قصور نهادهای حمایتی یا احترام به حقوقشان مواجه بوده‌اند. رسیدن به این نتیجه (تحقق کامل حقوق Full realization) نیازمند اقدامات ایجابی دولت است^{۵۰} و چنین اقدامات ایجابی به نتیجه مطلوب نخواهد رسید مگر با عنایت به ضابطه مراقبت مقتضی. قصور و کوتاهی دولت راجع به این اقدامات ممکن است منجر به مسئولیت بین‌المللی دولت در این باره شود.^{۵۱} البته شایان ذکر است که موارد مربوط به ایفا و جبران در تعهدات برگرفته از میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی

47. Gabrielle, O'Brien, *Human rights*, 243.

48. *Guiding Principles*, 27.

۴۹. گاهی این تعهد با اعمال تبعیض مثبت (Positive discrimination)، چه در قانون‌گذاری و چه در عمل قابل انجام است:

سید محمد حسینی، مصطفی فضائلی، و سید مسعود موسوی کریمی، «کارآمدی معیارهای پایش رفتار و قواعد تبعیض‌آمیز در نظام بین‌الملل حقوق بشر با نهم‌نگاهی به آموزه‌های دینی»، *دوفصلنامه بین‌المللی حقوق بشر* ۱، شماره ۳۵ (بهار و تابستان ۱۴۰۲). <https://doi.org/10.22096/hr.2023.562266.1507>

50. The obligation to fulfill requires States to take appropriate legislative, administrative, budgetary, judicial and other measures towards the full realization of such rights. Gabrielle, O'Brien, *Human rights*, 244.

51. Gabrielle, O'Brien, *Human rights*, 244.

«مراقبت مقتضی» ضابطه‌ای در قلب نظام بین‌الملل حقوق بشر / حسینی و رهایی ۷۱

تدریجی و در حد امکان بوده و در نتیجه دولت‌ها در این زمینه مکلف به تحقق فوری این حقوق نیستند، بلکه متعهد به اتخاذ تدابیر مؤثر برای دستیابی به نتیجه مطلوب هستند.^{۵۲}

وفق گزارش نخست انجمن حقوق بین‌الملل تعهد به ایفا در سه زمینه قابل پیاده‌سازی است:

۱) تعهد به تسهیل (Duty to facilitate) دستیابی ذی حق به حقوق انسانی؛

۲) تعهد به تأمین (Duty to provide)؛

۳) تعهد به ارتقا (Duty to promote)؛ تعهد به ارتقای کیفی دستیابی یا ارتقای کیفی حقوق در دسترس.^{۵۳}

برای مثال، در رابطه با حق دسترسی به غذای کافی که اولین زمینه‌ای است که در آن سه‌گانه تعهدات دولت ابداع گردید، تعهد به ایفا، در ارتباط با افراد یا گروهایی که در برهه‌ای از زمان به غذای کافی دسترسی نداشته‌اند، دولت در قبال این افراد متعهد است که اولاً، دسترسی این افراد به غذای کافی را تسهیل کند (تعهد به تسهیل). ثانیاً، غذایی که این دسته از افراد نیازمند آن هستند را تأمین نماید (تعهد به تأمین). به‌عنوان مثال، فراهم آوردن شرایط برای کشاورزی پربازده‌تر، عهده‌دار شدن برخی از مخارج تأمین غذای کافی و در اختیار قرار دادن مایحتاج ضروری با قیمتی متعادل‌تر و امثال آن را می‌توان از جمله این اقدامات دانست. ثالثاً، تعهد به ارتقا، دولت را مکلف به ارتقای کیفیت غذای در دسترس، یا تسهیل بیشتر در دسترسی به غذای کافی می‌نماید.

تعهد به ایفا یک تعهد به نتیجه است، ولی نباید آن را بی‌ارتباط با ضابطه مراقبت مقتضی دانست.^{۵۴} می‌توان به جرئت مدعی شد تعهد به نتیجه بدون رعایت ضابطه مراقبت مقتضی حاصل نخواهد شد یا اگر حاصل شود کیفیتی که شایسته آن بوده است را نخواهد داشت. تسهیل دسترسی به غذای کافی در صورتی که با حداکثر اهتمام دولت در ایفای این تعهد همراه نشده باشد یا اساساً اتفاق نمی‌افتد یا در زمان و به کمیت و کیفیتی که می‌توانسته است محقق شود جامه عمل پوشانیده نمی‌شود و این حق در یک بازه زمانی طولانی و در یک

52. First report, 16.

۵۳. اگرچه تفسیر عام کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تعهد به ایفا را متشکل از دو تعهد تسهیل و تأمین دانسته و تعهد به ارتقا را ذکر ننموده است:

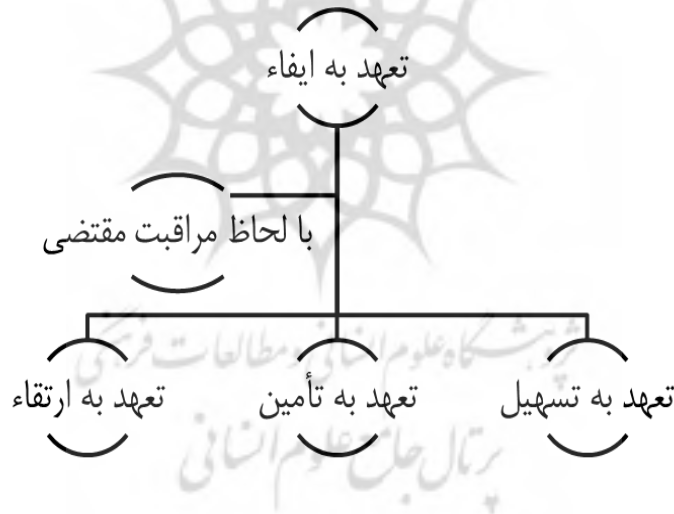
General Comment No. 12, *Supra note 14*, Para: 15.

54. First report, 17.

فرآیند فرسایشی و آن هم با کیفیتی کمتر از توانایی دولت در تأمین آن به دست صاحبان حق خواهد رسید. در تأیید این ادعا بیان تعریفی از تعهد به ایفا در ارتباط با حق بر غذای کافی کارساز به نظر می‌رسد:

«تعهد به ایفا (در مرتبه تعهد به تسهیل) به این معناست که: دولت باید فعالانه و به صورت پویا، در اقداماتی به منظور تقویت دسترسی و بهره‌مندی مردم از منابع و ابزارهای که تضمین‌کننده معیشت آنهاست (مانند امنیت غذایی) درگیر بوده و مداخله مثبت نماید.^{۵۵} در صورتی که افراد منظور این تعهد به رغم تسهیل دولت کماکان توانایی بردستیابی به این حق را نداشته باشند دولت متعهد به تأمین مستقیم (تعهد به تأمین) این حق برای این افراد خواهد بود».

نظر به آنچه بیان شد تعهد به ایفا نیز به نتیجه مطلوب نخواهد رسید مگر با رعایت حداکثر اهتمام؛ البته بسته به ظرفیت و قابلیت دولت‌ها این حداکثر متفاوت خواهد بود همچنان که این ملاحظه در تعریف ضابطهٔ مراقبت مقتضی نیز آمده است که معیار ارزیابی معیاری عینی نخواهد بود.

شکل ۳: تعهد به ایفای حقوق بشر در ارتباط با ضابطهٔ مراقبت مقتضی

55. The obligation to fulfil means the State must pro-actively engage in activities intended to strengthen people's access to and utilization of resources and means to ensure their livelihood, including food security. Gabrielle, O'Brien, *Human rights*, 244; And General Comment No. 12, *Supra note 14*, Para: 15.

۴. نتیجه‌گیری

همچنان که از رویه و اسناد مرتبط برمی‌آید، هدف غایی نظام بین‌الملل حقوق بشر تحقق کامل حقوق بشری و ارتقا کیفیت دستیابی به این حقوق است. نظام بین‌الملل حقوق بشر نیز همچون دیگر زمینه‌های حقوق بین‌الملل، دو مسیر پیش روی خود دارد. یا در راستای، ترویج، ارتقا و توسعه گام برداشته یا در مسیر رخوت و ایستایی قدم برخواهد داشت. مسیر توسعه این نظام - که قابلیت جهان‌شمولی نیز در ذات و ماهیت خود دارد - از تقویت ضوابطی همچون مراقبت مقتضی می‌گذرد. مسیری که اندیشمندان حقوق بین‌الملل اختصاصاً در زمینه حقوق بشر کم‌وبیش بدان وقوف یافته‌اند.

در سال ۲۰۱۳ واقعهٔ اسفناک «رانا پلازا» در بنگلادش بیش از هزار کارگر را به کام مرگ کشانیده و صدها نفر آسیب‌دیده برجای گذاشته است. در نگاه ابتدایی گویی دولت هیچ قصوری در این باره ندارد، نقض حقوقی هم اگر در میان باشد قابل انتساب به دولت نیست. آیا در واقعیت نیز حقوق انسانی مراعات گردیده است؟ تحت تأثیر قرار گرفتن حیات‌دها و بلکه صدها انسان به دلیل فقدان قوانین حمایتی و عدم رعایت جوانب احتیاطی است ناشی از قصور قانون‌گذار و به تبع اهمال یا تقصیر اشخاص ثالث.

تقویت ضابطهٔ مراقبت مقتضی کورسوی امیدی است که احقاق حقوق انسانی را تسهیل و پاسخگویی در زمینهٔ نقض این حقوق را بیشتر می‌کند. آنچه قانون داخلی فرانسه در سال ۲۰۱۷ راجع به تجارت و حقوق بشر شناسایی نموده است،^{۵۶} اقدامی در راستای تقویت مراقبت مقتضی در مسیر حمایت از حقوق بشر در زمینهٔ تجارت است. شرکتی که موظف است سالیانه خطراتی که حقوق کارگزارانش را تضعیف می‌کنند شناسایی و گزارش نموده است؛ اقداماتی که در راستای خنثی‌سازی اثر این خطرات انجام داده است را تحت راستی‌آزمایی قرار دهد از فرو ریختن یک ساختمان دیگر بر سر کارگران جلوگیری کرده و در راستای حفظ حقوق بشر و کارایی بیشتر این نظام گام برداشته است.

هر حق بشری سه تعهد را برای دولت به دنبال دارد: تعهد به رعایت، تعهد به حمایت و تعهد به ایفا و جبران.

تعهد به رعایت در دو زمینه دولت را مکلف ساخته است. ابتدا عدم مداخله منفی در استیفای حقوق انسانی دیگران. این ترک فعل ارتباطی با ضابطهٔ مراقبت مقتضی ندارد. یک بُعد دیگر تعهد

56. Duty of vigilance law (Loi de Vigilance).

به رعایت، تضمین این رعایت است. در این زمینه دولت متعهد است با حداکثر اهتمام علمی و عملی (تقنینی، اجرایی و قضایی، انتظامی و امنیتی)، حقوق انسانی تحت حاکمیت را ضمانت نماید. بدین ترتیب تعهد به رعایت، الزاماً ملاحظه ضابطه مراقبت مقتضی را می‌طلبد.

تعهد به حمایت که دومین تکلیف دولت در قبال حقوق بشری است، اساساً بدون رعایت مراقبت مقتضی قابل تصور و تحقق نیست و تعهد سوم که در قبال افرادی است که سابقه نقض حقوق درباره ایشان وجود دارد. افراد یا گروه‌هایی که در موضع ضعف یا موقعیتی حساس قرار دارند. تعهد به ایفا دولت را مکلف به اتخاذ تدابیری در قبال جبران مؤثر حقوق این دسته از افراد جامعه نموده است. این اقدامات نیز تنها در صورتی در عمل به تأثیرگذاری واقعی خواهند رسید که بالاترین درجه از اهتمام و احتیاط مقتضی را همراه خود داشته باشد. دولت و حاکمیت با نهایت دقت باید به تسهیل، تأمین و ارتقا حقوق این افراد اقدام نماید تا احراز شود که حقوق بشر در این زمینه رعایت شده است. نظر به آنچه بیان گردید اگر بگوییم مراقبت مقتضی، ضابطه‌ای است که در قلب نظام بین‌الملل حقوق بشر قرار داشته و تنها مسیری است که این سیستم را ارتقا خواهد بخشید سخن گزافی نگفته‌ایم.

شکل ۴: جایگاه ضابطه مراقبت مقتضی در میان تعهدات حقوق بشری دولت در یک نگاه کلی^{۵۷}

57. Retrieved from: Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights, Fact Sheet No. 33, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, P: 11.

سیاهه منابع

الف - منابع فارسی:

کتاب

تاموشات، کریستیان. حقوق بشر. ترجمه و نگارش: حسین شریفی طراز کوهی. تهران: نشر میزان، ۱۳۸۶.

دیلمی، حسن بن محمد. *إرشاد القلوب إلى الصواب*. چاپ اول، قم: دارالأسوة للطباعة و النشر، ۱۴۱۲ ق. سون، لویی بی، کریستن گوستافسون یوراس، جان ای نوین، و اریک فرانکس. *حقوق بین‌الملل دریاها*. ترجمه محمد حبیبی مجنده. تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۰.

سیفی، سیدجمال. *حقوق مسئولیت بین‌المللی، گفتارهایی در مسئولیت بین‌المللی دولت*. تهران: شهر دانش، ۱۴۰۱.

قاری سید فاطمی، سیدمحمد. *حقوق بشر در جهان معاصر دفتر یکم*. تهران: شهر دانش، ۱۳۸۸. نژندی منش، هیبت‌الله. *درآمدی بر حقوق بین‌المللی بشر*. تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۵.

مقالات

اسماعیلی، محسن، و حسین امینی پژوه. «تحلیل ماهیت و نظام حقوقی حاکم بر تعهدات دولت در میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، *فصلنامه دانش حقوق عمومی* ۵، شماره ۱۴ (مرداد ۱۳۹۵): ۶۹-۹۴.

پورخاقان، زینب، رزا یعقوب پور، و حمیدرضا حیدرپور. «مفهوم، جایگاه و کارکرد اصل مراقبت مقتضی در حقوق بین‌الملل کیفری با تمرکز بر تعهد دولت‌ها به همکاری با دیوان کیفری بین‌المللی»، *فصلنامه تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری* ۳۸ (زمستان ۱۳۹۷): ۱۶۳-۱۹۰.

حدادی، مهدی، و بهرام مرادیان. «مفهوم مراقبت بایسته در حقوق بین‌الملل و مقررات گروه ویژه اقدام مالی»، *مجله حقوقی بین‌المللی* ۶۱ (پاییز و زمستان ۱۳۹۸): ۱۶۵-۲۰۲.

حسینی، سیدمحمد، مصطفی فضائلی، و سید مسعود موسوی کریمی. «کارآمدی معیارهای پایش رفتار و قواعد تبعیض‌آمیز در نظام بین‌الملل حقوق بشر با نیم‌نگاهی به آموزه‌های دینی»، *دوفصلنامه بین‌المللی حقوق بشر* ۱، شماره ۳۵ (بهار و تابستان ۱۴۰۲).

<https://doi.org/10.22096/hr.2023.562266.1507>

خوبیاری، حامد، «بررسی احتیاط در معنای فقهی به‌مثابه اصل زیست محیطی احتیاط»، *فصلنامه‌ی پژوهش‌های حقوق تطبیقی عدل و انصاف* ۱، شماره ۳ (زمستان ۱۳۹۷): ۲۴-۴۱.

رضائی قوام‌آبادی، محمدحسین، «بررسی تطبیقی اجرای اصل احتیاط زیست محیطی در پرتو آرا و

تصمیمات مراجع بین‌المللی»، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی ۱۵، شماره ۴۰ (مهر ۱۳۹۲): ۱۶۴-۱۴۱.

زمانی، سید قاسم، و نسیم رحمان نسب امیری. «تعهد دولت به حمایت از حقوق بشر: ضرورت طرح مسئولیت کیفری شرکت‌ها در قبال نقض حقوق بشر در نظام‌های حقوق داخلی»، مجله پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی ۹، شماره ۱۷ (شهریور ۱۴۰۰): ۲۷-۹.

<https://doi.org/10.22034/JCLC.2021.133145>

فرشاسعید، پرویز، و محمود جلالی. «مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در قبال حملات سایبری عوامل غیردولتی»، حقوق فناوری‌های نوین ۳ (مهر ۱۴۰۱): ۱۷۳-۱۸۴.

<http://doi.org/10.22133/MTLJ.2023.367059.1136>

کدخدایی، عباس، و اسما سالاری. «احتیاط در حقوق بین‌الملل: اصل عرفی یا اصل کلی حقوق»، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی ۲۰، شماره ۵۹ (تیر ۱۳۹۷): ۳۳-۶۳.

مشهدی، علی، و عطیه شاه حسینی. «پیشگیری از خسارات زیست محیطی در پرتو طرح ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل مبنی بر پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی ۴۶، شماره ۲ (تیر ۱۳۹۵): ۲۷۳-۲۹۵.

ملکی پور، حامد، پوریا عسکری، و فریده شایگان. «تحلیل مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها در پرتو مفهوم مراقبت مقتضی مبتنی بر حقوق بشر»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی ۵۲، شماره ۱ (فروردین ۱۴۰۱): ۱۸۵-۲۰۶.

میرعباسی، سیدباقر، و ابوطالب امیرشعبانی. «سازوکارهای حل اختلافات مربوط به منطقه‌ی انحصاری-اقتصادی و چالش‌های آن»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی ۴۸، شماره ۴ (زمستان ۱۳۹۷): ۸۴۹-۸۶۵.

نوروزی، مریم. «تعهدات سلبی دولت‌ها برای حمایت از حقوق بنیادین بشر»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی ۶۰، شماره ۵۱۵ (تیر ۱۳۸۲): ۲۶۵-۲۸۸.

ب-منابع لاتین:

Books:

De Schutter, Olivier. *International Human Rights Law: Case, Materials, Commentary*. UK: Cambridge University Press, 2010.

Holly, Gabrielle. Claire Methven O'Brien. *Human rights due diligence laws: Key considerations*. Denmark: Danish Institute for Human Rights, 2021.

Karp, David Jason. *Responsibility for Human Rights Transnational Corporations in Imperfect States*. UK: Cambridge University Press, 2014.

Krieger, Heike, Anne Peters, and Leonhard Kreuzer. *Due Diligence in the*

International Legal Order. United Kingdom: Oxford University Press, 2020.
Ollino, Alice. *Due Diligence Obligations in International Law*. United Kingdom: Cambridge University Press, 2022.

Articles:

- Baade, Björnstjern. "Due Diligence and the Duty to Protect Human Rights." In: *Due Diligence in the International Legal Order*, Heike Krieger, 92-108. UK: Oxford University Press, 2020.
- Barnidge, Robert. "The Due Diligence Principle under International Law", *International Community Law Review* 8 (2006): 81-121.
- Bonnitcha, Jonathan, Robert McCorquodale. "The Concept of 'Due Diligence' in the UN Guiding Principles on Business and Human Rights." *European Journal of International Law* 28, no. 3 (2017): 899-919. <https://doi.org/10.1093/ejil/chx042>.
- De Brabandere, Eric. "Host States' Due Diligence Obligations in International Investment Law." *Syracuse Journal of International Law and Commerce* 42, no. 2 (2015): 320-360.
- Chowdhury, Rashedur. "The Rana Plaza disaster and the complicit behavior of elite NGOs." *Sage Journals* 24 (2017): 938-949. Doi: 10.1177/1350508417699023.
- Kulesza, Joanna, "Human Rights Due Diligence." *William and Mary Bill of Rights Journal* 30 (2021-2022): 265-289.
- Samuel, Katja. "The Legal Character of Due Diligence: Standards, Obligations, or Both?" *Central Asian Yearbook of International Law* 1 (2018).
- Trebilcock, Anne. "The Rana Plaza disaster seven years on: Transnational experiments and perhaps a new treaty?" *International Labour Review* 159, no. 4 (2020): 545-568.

Documents and Electronic Resources:

- Alabama claims of the United States of America against Great Britain, Award rendered on 14 September 1872.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights, Report on the thirty-fourth and thirty-fifth Sessions (25 April-13 May 2005, 7-25 November 2005). E/C.12/2005/5.
- Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights, Fact Sheet No. 33, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights.
- General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Art. 11), Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 12 May 1999 (E/C.12/1999/5).
- General Comment No. 31 [80] The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant Adopted on 29 March 2004 (2187th meeting). CCPR/C/21/Rev.1/Add. 13.
- General Comment No. 6: Article 6 (Right to Life) Adopted at the Sixteenth Session of the Human Rights Committee, on 30 April 1982.
- General Comment No. 14: Article 6 (Right to Life) Adopted at the Twenty-third Session of the Human Rights Committee, on 9 November 1984.
- General comment No. 36: Article 6 (right to life) Human Rights Committee, 3

September 2019: CCPR/C/GC/36.

Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations 'Protect, Respect and Remedy' Framework, Human Rights Council (A/HRC/17/31), 2011.

ILA Study Group on Due Diligence in International Law Second Report July 2016
Tim Stephens (Rapporteur) and Duncan French (Chair).

ILA Study Group on Due Diligence in International Law; First Report, 7 March 2014.
Rio Declaration, Report of the United Nations Conference on Environment and
Development, 12 August 1992. A/CONF.151/26 (Vol. I).

The Corporate Responsibility to Respect Human Rights: An Interpretive Guide,
United Nations, Office of the High Commissioner for Human Rights.

The Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer, Vienna, 22 March
1985.

The Right to Adequate Food, Fact Sheet No. 34, Office of the United Nations High
Commissioner for Human Right.

"Human Rights." Accessed August 11, 2023.

<https://www.business-humanrights.org/en/big-issues/corporate-legal-accountability/frances-duty-of-vigilance-law/>

"Human Rights." Accessed August 11, 2023.

<https://cleanclothes.org/campaigns/past>.

International Labour Organization. "Rana Plaza." Accessed August 16, 2023.

<https://www.ilo.org/infostories/en-GB/Stories/Country-Focus/rana-plaza#intro>.

Google, "Rana Plaza." Accessed August 11, 2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Rana_Plaza_collapse.

"Human Rights." Accessed August 11, 2023.

<https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/rana-plaza-building-collapse-april-2013/>

Google, "Rana Plaza." Accessed August 11, 2023.

https://www.aljazeera.com/news/2017/8/29/rana-plaza-owner-jailed-for-three-years-over-corruption?traffic_source=KeepReading